

CONFERÈNCIA INAUGURAL

FRONTERA: LÍMIT I NEXE

La *frontera*. Una paraula profusament utilitzada al llarg del segle xx i del que portem del xxi. A molts de nosaltres ens evoca la Jonquera o el Voló, Les a la Vall d'Aran o, encara més, la Farga de Moles, pas obligat entre el Principat i el Coprincipat on els habitants d'aquest sofert país ens hem vist sovint vexats pels policies, duaners o carrabiners que furguen sense escrúpols en la intimitat del portaequipatge del nostre automòbil. A d'altres, els pot portar a la memòria un territori força imprecís des del punt de vista físic, però molt potent a efectes d'identificació col·lectiva. És aquell indret, o millor, aquells indrets no gaire distants de la nostra ciutat de Lleida on els mossos d'esquadra instal·len els seus radars i les corresponents càmeres fotogràfiques per tal de donar la benvinguda (i, amb ella, la millor imatge del país) als forasters que ens visiten; radars i càmeres escandalosament pròxims als cartells verds, acarats, que indiquen «Comunidad de Cataluña. Provincia de Lleida» o bé «Comunidad de Aragón. Provincia de Huesca». A banda i banda d'aquest límit precís, gairebé dibuixat amb pinzell fi damunt dels sembrats, restolls o guarets, es despleguen alternativament indústries i prostíbuls apàtrides segons els vents de permissibilitat que bufen des de les administracions catalanes o aragoneses de torn.

La frontera és, doncs, un límit econòmic, polític, administratiu i segurament també mental que ha regit o, si més no, condicionat la història d'Europa i de bona part del món conegut, almenys en els darrers dos-cents anys. No és debades que la immensa majoria de conflictes diplomàtics i bèl·lics durant aquest període s'han produït per *qüestió de fronteres*, segons expressió popularitzada. Des de la ridícula i esperpèntica «batalla del Perejil» (juliol de 2002) entre l'exèrcit espanyol i la gendarmeria marroquina, a aquella altra, molt més terrible, de què commemorem justament aquests dies el 70è aniversari i que ha deixat cicatrius molt pregones a molts indrets del planeta, que començà amb un acte que ens ha llegat una imatge tòpica, profusament distribuïda, referent precisament a una frontera: l'inici de la invasió de Polònia el 1939. Com a conseqüència d'aquell daltabaix, altres imatges relacionades amb fronteres han donat la volta al món: el *Checkpoint Charlie*, el Mur de la Vergonya, la seua

caiguda (més aviat enderrocament) el 1989... Tots sabem, doncs, què és una frontera i què ens suggereix, o què ens evoca. Segurament és una de les paraules més unívoques, si més no en una primera aproximació des de la llengua estàndard; tant la catalana com les dels idiomes veïns.

I, tanmateix, no sempre ha estat així. Sense anar més lluny, el primer contacte que segurament vaig tenir personalment d'infant amb la paraula en qüestió devia ser en una accepció força diferent: la *frontera* (*front[e]ra*, en el meu ribagorçà meridional familiar) no era res més que la paret frontal de la casa, aquella que dona al carrer; allà on hi ha la porta, les finestres i els balcons. *Frontera*, en aquest sentit, ha estat i és encara paraula habitual en els parlars més ponentins del català nord-occidental i en valencià, i és a més forma de continuïtat amb l'aragonès oriental i pròxima al portuguès *frontaria*; per bé que, malgrat aquest currículum tan impressionant, decandeix enmig del fragor de la batalla entre *heavys* i *lights* per si el català estàndard n'ha de dir *façana* o *fatxada*. Dos es barallaven i un tercer va rebre.

Frontera sembla ser, doncs, un adjectiu (el femení de *fronter*) substantivat: *paret frontera* de la casa. I així és recollit, ja com a substantiu propi del lèxic comú en segona accepció, al nostre diccionari: «Façana 1» (veg. *DIEC²: frontera*); ço que remet a «cara visible des de l'exterior dels murs verticals que clouen un edifici o una construcció» (*DIEC²: frontera*). És, doncs, una part que afronta, que fa front a alguna cosa. Per això també la *frontera* és el *pitral* o corretja anterior del bast de les bèsties de càrrega, oposada a la *rabasta* o *tafarra*, que va pel darrere. Diríem que és de creació romànica, un derivat de *front* que trobem també en les llengües veïnes. És evident que el català modern n'ha primat la primera accepció del diccionari: «Ratlla o límit que separa dos territoris fronterers. Línia que assenyalava els límits reconeguts d'un estat», però ja és prou significatiu que el *DCVB* (veg. *DCVB: frontera*) la relegue fins a la quarta posició:

1. Corretja o corda que passa per damunt el front d'una cavalcadura o animal de càrrega (mall.); cast. *frontalera*.

2. Paret anterior o posterior d'una casa, edifici, construcció en general (Pont de S., Calasseit i tot el País Valencià); cast. *fachada*. Lo castell de fust haurà n uases de cada una part, e seran mii, menys de n altres que n haurà en la frontera de cada una part denant e detrás, Jaume I, Cròn. 158. En les carreres de la ciutat pot cascú en la frontera de son alberch posar taules, estolons o pilars, Cost. Tort. i. En la frontera del camí, un portal de pedra, Girbal Oratjol 178. Frontera de carrer: la façana anterior d'una casa (Pego). Frontera de corral: la façana posterior, que dona al corral (Pego).

3. ant. Conjunt de fortalises, destacaments i altres elements militars situats en l'avançada d'un país, en proximitat immediata amb altre país o exèrcit enemic; cast. *frontera*. En aquell regne de Ualència qui ha estat de cara tots temps e de frontera a uostre linyatge, Jaume I, Cròn. 127. Se n'anà a Tortosa a la frontera, e començà la guerra ab lo rey sarrahí de València, Muntaner Cròn., c. 9. Tenir frontera: mantenir

forces militars en el territori extrem d'un país, davant les forces enemigues. Romàs aquí en Xàtiua ab tota sa companya per tenir frontera als moros, Jaume I, Cròn. 560. Per molts e diverses locs en què ha de tenir fronteras de cavalers e de galees e d'òmens de peu, doc. a. 1292 (Capmany Mem. iv, 18).

|| 4. Ratlla que separa dos territoris immediats, especialment dos països o regions de règim diferent; comarca per on passa la dita ratlla; cast. *frontera*. Nos menassen prop la frontera del regne de França, Pere IV, Cròn. 69. En Perpenyà frontera de França, doc. a. 1585 (Col. Bof. viii, 504). Ja avien passat la frontera, Víct. Cat., Ombr. 43.

Frontera: llin. existent a Balçareny, Castellvell, Mall., etc.

Fon.: fruntérø (pir-or., or., men., eiv.); frontéra (occ., val.); frontérø (mall.).

Etím.: derivat de *front*.

De fet, tot sembla indicar que en un primer moment de la llengua medieval, *frontera* és la façana d'una casa o la part d'un territori que està en contacte amb una altra de diferent. Més o menys en la línia de la segona accepció del DCVB ('conjunt de forteses, etc.') o, tal com defineix Coromines, 'front militar'. Dit d'una altra manera, la *frontera*, en sentit geogràfic, és un territori, no pas una línia o un confí. Un sentit d'altra banda lògic, perquè ni la cartografia ni la xarxa de comunicacions permetia l'home medieval un coneixement prou apamat del territori, prou detallat com per a establir-hi límits precisos. No serà fins a la gestació dels estats moderns que es consolidarà la idea de 'ratlla'. Els exemples (extrets de *DECat: font*) del s. xiv són encara prou ambigus:

Tortosa, qui és noble ciutat e bona, e és a la frontera de Catalunya e Aragó (c. 1330, Crònica de Muntaner)

Nos menassen prop la frontera del regne de França (c. 1385, Crònica de Pere IV, DCVB)

En Perpenyà frontera de França (doc. a. 1585, DCVB)

Pel contrari, els exemples contemporanis, del xix ençà, són unívocs, tal com ens indica la consulta del Corpus Textual Informatitzat de la Llengua Catalana (veg. IEC):

quels mat' los Duaners, etc. A la *frontera*, hont l'aucell vole (1833)

Durant los temps gloriosos de Roma, molts nacions bárbaras del nort habian insultat las suas *fronteras* é intentat correrias en los dominis romans (1834)

lo Ter, que baixa de la *frontera* de Fransa prop de Nostra Senyora de Callar (1834)

y despres de haver passat per totas las alambicacions modernas de las *fronteras* de Espanya, y Fransa vas entrar lo 29 de setembre en la vall de Andorra (1838)

y foren los primers en recullir lo fruit de la pau havén los comtes portat las *fronteras* de son estat devan dels Moros de Lleyda (1838)

Alguns casos encara poden resultar una mica ambigus, però la majoria s'hi imposa. Tant és així, que el *Diccionari Fabra* (Fabra 1979: *frontera*) recull només una accepció única: «f. Ratlla que separa dos territoris fronters», i la idea de 'marca' ja ha desaparegut definitivament, almenys del *DIEC*¹, del *DIEC*² i del *GDLC*. En el fons, tot plegat implica un canvi de percepció, de mentalitat: tu ets d'un lloc o d'un altre, tu ets en un lloc i no en un altre. La topografia, el cadastre, la definició de tota classe de límits estatals, regionals, comarcals, locals i administratius en són la causa principal, però segurament no l'única. Possiblement els excessos de la taxonomia científica, exacerbats a partir del segle XIX, hi van contribuir. «Conèixer» no és res més que «classificar», i la ciència, com a mínim fins ben entrat el segle XX, no serà res més que una immensa calaixera on seran desades totes les espècies, totes les categories; sense mitges tintes, sense escala de grisos. En tota aquesta comesa, política i ciència aniran del bracet, sobretot a partir de la Revolució Francesa i de l'Imperi. Com a conseqüència, les nacions seran dividides sense contemplacions pels estats, que establiran el nou ordre classificatori. I encara patiran després parcel·lacions administratives de grau menor sovint absurdes, imposades pels mateixos estats. Això, és ben sabut, afecta qui-sap-lo el territori de la nostra llengua, però, pel damunt de tot, ha creat la monstrositat politicocartogràfica del colonialisme. Segurament tothom recorda aquells mapes «polítics» —mai millor dit— de l'Àfrica, que penjaven a la paret de l'aula a classe de geografia, o que apareixien reproduïts als atlas escolars; uns mapes que, com les vànoves i coixins que en diuen de *patchwork*, componien un mosaic de colors bigarrats dividit per inquietants línies rectes llarguíssimes: les fronteres.

Però tenim un sistema, altre que les autoritats, per a comprovar si el valor semàntic de *frontera* ha estat sempre el mateix o ha canviat al llarg de la història. Podríem partir de la hipòtesi que, ja que hi ha fronteres de tota mena i condició i per tot arreu, ja que vivim en un món de fronteres i aquestes tenen un impacte innegable damunt del territori —i molt especialment del nostre—, la paraula *frontera* hauria d'haver estat especialment productiva en toponímia catalana. Doncs bé: no en trobem cap referència als índexs de l'*Onomasticon Cataloniae*, ni als del *Nomenclàtor oficial de toponímia major de Catalunya*, ni als principals reculls de toponímia balear, ni al *Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord*. Cap referència de *frontera*, doncs, com a topònim a Catalunya, a la Franja, a Catalunya del Nord, a l'Alguer, a Balears o al Principat d'Andorra. Tan sols el nomenclàtor de la Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge de la Generalitat Valenciana (accessible des d'Internet¹) en té registrats una vintena de menors, però que es poden reduir a nou, atès que en molts casos es tracta del mateix topònim amb genèric diferent (*camí, barranc...*) o registrat en dos municipis. D'aquests

1. <http://orto.cma.gva.es/nomenclator/buscar.aspx?modo=internet>.

nou, tan sols tres es poden relacionar (i encara no és prou segur) amb algun límit, i sempre entre termes i, en un cas, també entre províncies. La resta, a la llum de l'ortofotocartografia, cal interpretar-los com a 'indret que afronta, que és al davant d'algun accident geogràfic'. Açò és fa especialment evident a l'Albufera de València, on hi ha tres *fronteres* distintes acarades a la zona lacustre (i que he pogut comprovar que n'hi ha moltes més: és un terme usual en el lèxic de l'Albufera). Curiosament, no hi ix ressenyada l'única «Frontera» de què tenia notícia: el barri de la Frontera de Petrer, al Vinalopó Mitjà, al límit de la població d'Elda, amb qui forma conurbació, i que coincideix a més amb la frontera lingüística tradicional.² No deu ser, doncs, un topònim gaire antic.³

Crec, per anar avançant, que tot plegat és prou concloent de la modernitat de l'accepció, o de la seua popularització. Pel que fa a les llengües veïnes, no pareix que presenten situacions gaire diferents. Sí que hi ha, en canvi, *fronteres*, però sempre en el sentit de 'marca', en espanyol. La Frontera va ser, durant un període relativament llarg, la zona militaritzada del regne de Castella en contacte amb el de Granada. Hi resten diferents topònims, prou coneguts i absolutament deslligats del concepte de *frontera administrativa*: a la província de Cadis, Arcos de la Frontera, Castellar de la Frontera, Chiclana de la Frontera, Conil de la Frontera, Jerez de la Frontera, Jimena de la Frontera i Vejer de la Frontera; a la de Màlaga, Cortes de la Frontera; a la de Còrdova, Aguilar de la Frontera, i a la de Sevilla, Morón de la Frontera. Els únics que sí que tenen relació amb la frontera política, en aquest cas entre Espanya i Portugal, són, a Huelva, Rosal de la Frontera i Palos de la Frontera, però l'apel·latiu els és relativament modern (el primer es va fundar a mitjans del segle XIX com a «Rosal de Cristina» i va canviar el nom el 1896; el segon havia estat tradicionalment Palos de Moguer fins al segle XVII). Cas a part és el municipi canari de La Frontera, a l'illa d'El Hierro. Constituït per una agrupació de petits poblets, segurament deu ser una altra creació moderna, atès que deu el nom al fet que és el punt més occidental de l'Estat espanyol (condició adquirida només d'ençà de la «puesta del sol» en els «dominis» ultramarins de l'imperi espanyol, el 1898).

Hi ha, a més, el llinatge mallorquí Frontera, molt freqüent a Sóller, del qual no he trobat referència sobre el seu origen. Té una relativa presència a València, però és rar a la resta de territoris de la llengua (excepte uns pocs a la ciutat de Barcelona, com sol passar amb tots els cognoms catalans perifèrics). N'hi ha també una petita mostra a Saragossa i a Madrid. Descartat l'origen andalús

2. Devem la informació al Dr. Brauli Montoya, de la Universitat d'Alacant.

3. Posteriorment a la redacció del text d'aquesta conferència, ha aparegut el *Corpus Toponímic Valencià*, publicat per l'Acadèmia Valenciana de la Llengua. Tot i que hi apareix algun exemple més de *frontera*, en conjunt no es veuen alterades les dades suara exposades.

(senzillament no n'hi ha, a Andalusia), potser caldria pensar en una creació pròpia de les marques de conquesta, si és que no es va originar a partir d'algun topònim menor que ens és desconegut.

Bé, doncs. Tot fent balanç del que hem dit fins ara, el concepte de *frontera*, tal com l'entendem actualment, és força diferent de la seua concepció inicial, i sembla fruit d'una percepció moderna del món molt bipolar, on A és A i B és B, sense que aital excés taxonòmic permeta l'existència de categories intermèdies. Per bé que dins les llengües romàniques existeixen altres significants alternatius (per exemple, el gascó pirinenc *termièra*, o l'aragonès *muga*, clarament d'origen basc), també aquests han seguit la mateixa evolució semàntica. Un bon exemple en podria ser l'expressió aragonesa de *l'altro coté*, per a referir-se a un espai que abans era comú: les generacions anteriors no anaven a *França*, anaven a Pau, a Auloron, a Banhères o allà on fos. Ara van a *l'altro coté*, que no és res més que un eufemisme que vol dir 'França'. Un canvi semàntic, doncs, gens innocent. Respon a la lògica expansiva i dominadora dels estats i fracciona, pel que fa al nostre cas, el territori de la llengua catalana en bocins extraordinàriament impermeables, ja que en funció de les fronteres es construeix la xarxa de comunicacions, l'escolar i la sanitària, les de distribució de productes comercials... Administracions diferents fan també planificacions diferents: els vells camins s'esborren i les relacions humanes s'afebleixen. A partir de la imposició de la frontera naixen noves barreres mentals, ja que els mecanismes homogeneïtzadors dels estats poden actuar sense complexos en un territori volgutament aplanat. Els nous vents de la multiculturalitat i els nous espais comuns europeus hi encaixen malament. Per això l'estructura grinyola, perquè les muralles estatals són tan fermes que actuen com a fre decidit al progrés. Igual que aquelles viles closes medievals que impedièren el progrés urbanístic de les ciutats del s. XIX. La construcció d'Europa, el lliure comerç, la lliure circulació de la informació hi són incompatibles. Disculpeu-me la proposta iconoclasta però, qui serà l'arquitecte o urbanista prou valent per a tombar aqueixes muralles? Ben al contrari, en el nostre cas concret se n'ha bastit de noves. En els darrers trenta anys, els territoris espanyols de llengua catalana han vist encara com apareixien uns nous murs, prou alts i fermes; en tot cas suficients com per a crear nous impediments administratius i aixecar noves barreres mentals. Quan hom assaja, per primer cop en la història moderna, d'esponjar les fronteres estatals (pensem, per exemple, en les actuacions sanitàries transfrontereres que es duen a terme en algunes zones pirinenques com la Cerdanya), resulta que, mentrestant, les autonomies marquen, zeloses, el seu territori. I encara, la *comarcalització* crea noves estructures radials, centralistes, que tendeixen a eliminar els punts equidistants o poc definits. En tots els casos (estats, comunitats autònomes, províncies, comarques...), sempre li toca el rebre al territori fronter, suspecte de *quintacolumnisme*, sotmès tothora a una pressió homogeneïtzadora superior. La investigació de la història oral, la cultura popular i el

folklore, per contraposició a les dades sociològiques obtingudes sobre actituds i representacions, ens aporta pistes molt clares sobre la cronologia del canvi ideològic: el segle xx, en aquest racó d'Europa, ha servit perquè les poblacions dites frontereres assumissen la seua condició administrativa com a identificador principal de grup, per damunt de les seues característiques lingüístiques, culturals, ètniques o nacionals. I aquest procés s'ha accelerat a les darreries del mateix segle a l'Estat espanyol del moment que han estat assumides i normalitzades administrativament les comunitats autònomes. Bufen mals temps per als indecisos, els escèptics, els promiscus i els apàtrides. Dissortadament, en aquesta terra on som ara, hem tingut l'ocasió de viure episodis que ho demostren de manera prou contundent.

En quina manera afecta tot això el funcionament de les llengües? Són també una construcció ideològica les fronteres lingüístiques? Anem a les autoritats. Pel que ens diu el diccionari, la *frontera lingüística* és el «límit geogràfic que separa dos dominis lingüístics». *Domini lingüístic* és la «zona on es parla una llengua». Evidentment ací és prou clara la sinonímia entre *frontera* i *límit*, i no podria ser d'altra manera, atesa l'època de naixement de la dialectologia i la lingüística, i atès també el valor semàntic generalitzat de la paraula. Haig de dir que no em convenç l'expressió «límit geogràfic» perquè és ambigua. Es pot interpretar com a 'límit en l'espai', però en una interpretació més recta un *límit geogràfic* és un accident geogràfic que marca un límit, i tots sabem que no sempre és així, fins i tot que ben sovint no és així. És ben tòpic el cas de la frontera entre català i castellà. Entre Fraga i Candanos hi ha 25 km i un immens altiplà (curiosament anomenat *les Menorques*, de manera que sembla fer bo el tòpic: «de Fraga a Maó»), però entre Tamarit i Binèfar tot és pla i pròxim; la carretera és una gran recta de 12 km amb un sol revolt, un xic inesperat: per això no s'hi coneix cap més accident que els de trànsit. A mi, doncs, m'hauria agradat més de veure-hi, com a definició, «límit imaginari que separa, en el pla geogràfic, dues llengües».

Pel que fa a l'enciclopèdia, és encara més minimalista: «límit que separa dos dominis lingüístics» (*GEC: frontera. frontera lingüística*). Més avall ho desenvolupa: «És conseqüència de factors naturals o històrics. La frontera entre llengües sol comprendre isoglosses superposades o molt acostades (per exemple, la que separa el català i l'occità); sovint, però, hi ha zones de transició (com la del Capcir). Les fronteres entre dialectes presenten més interferències (per exemple, entre valencià i català nord-occidental). Les fronteres neixen com a conseqüència de factors naturals (accidents geogràfics, rius, boscos, maresmes) o històrics (polítics, administratius, eclesiàstics)». Potser és el moment d'aclarir que és massa fàcil anotar i criticar un text escrit per un altre i en un context diferent. Vull posar en evidència que no ho faig pas amb la intenció de cercar-hi defectes o pífies, sinó que tot plegat, tant en el cas del diccionari com de l'enciclopèdia de referència, no és res més que un exercici retòric a fi i efecte

de caracteritzar millor, ara i ací, els conceptes. Passem, doncs, a fer-ne la glossa sense més preàmbuls:

- *Límit que separa dos dominis lingüístics*. Estic d'acord en la desaparició, respecte del diccionari, de l'adjectiu *geogràfic*, però cal tenir present que les fronteres dialectals també són fronteres lingüístiques. Des d'aquest punt de vista, potser entra en contradicció la definició amb allò que exemplifica després, com a mínim si acceptem la definició que la mateixa obra dóna de *domini lingüístic*: «territori en què una llengua és parlada».
- *És conseqüència de factors naturals o històrics*. En principi, hi estic d'acord. Tot i això, reprendrem el tema més avall.
- *Sol abraçar isoglosses superposades o molt acostades*. És que en cas contrari no es tracta d'una frontera lingüística.
- *Sovint, però, hi ha zones de transició*. És, justament, aquest cas contrari de què parlàvem: les isoglosses no es presenten superposades.
- *Les fronteres entre dialectes presenten més interferències*. No hi estic pas d'acord. Tot depèn de la intensitat del contacte entre varietats, no pas de la seua *distància* lingüística. Però, a més a més, l'exemple, al meu entendre, està mal triat, ja que no existeix una frontera real entre nord-occidental i valencià.
- *Les fronteres naixen com a conseqüència de factors naturals (accidents geogràfics, rius, boscos, maresmes) o històrics (polítics, administratius, eclesiàstics)*. Jo crec que la incidència dels factors naturals sobre les fronteres lingüístiques és poca, fins i tot quan es tracta d'accidents importants; en última instància és una importància inferior a la dels factors històrics. Els moviments migratoris i els poblaments, els fenòmens de contacte de llengües, els processos d'aculturació i de substitució lingüística són allò que en definitiva marca la dinàmica de distribució de límits lingüístics. Si avui en dia considerem que l'*afrikaans* és una varietat independent del neerlandès (com a mínim això dóna a entendre el diccionari: «Llengua germànica originada al sud del continent africà a partir del neerlandès parlat pels colonitzadors establerts en aquesta zona», *DIEC2: afrikaans*) no és pas per la presència, entre els Països Baixos i Sud-àfrica, d'un «accident geogràfic» format per un continent i mig. Els factors socials i demogràfics que van provocar la *pidginització* del neerlandès en van ser molt més determinants. Al capdavant, el mateix procés no es va pas produir a Sud-àfrica amb l'anglès, malgrat la distància geogràfica similar respecte de la metròpoli.

En el fons, hi ha un problema previ a la definició de *frontera lingüística*. Un problema que ens arrossega directament a allò que ens va motivar a proposar

el tema central del col·loqui. Si la llengua és multidimensional, per què entenem solament la *frontera* com un fet exclusiu de la geografia lingüística? Existeixen altres *fronteres* en la llengua? El concepte s'interpreta només com una realitat de nivell *diatòpic*, o *espacial* (geogràfic), tot i que la llengua, entesa en la seua totalitat, contempla altres possibilitats que ens situarien en els diversos plans de les seues dimensions. Per què no podem marcar fronteres en l'eix diacrònic, en el diastràtic o en el diafàsic? De fet, és un raonament que igualment podem proposar per a les relacions entre literatures nacionals, entre gèneres, entre les diverses arts... No haurem interioritzat tant aquell excés taxonòmic que ens feia veure les fronteres com a límits absoluts, que romanem cecs davant altres possibles interpretacions?

En propietat, en el temps, no hi ha més frontera que la substitució lingüística (el canvi d'una llengua per una altra; per exemple la llatinització, la substitució de l'occità i l'aragonès pel francès i el castellà respectivament o la hispanització d'Amèrica llatina). Si en un període de poques generacions s'ha produït, generalitzat i consumat un procés de substitució lingüística podríem dir que som davant d'una *frontera lingüística* cronològica. El repertori de causes possibles sol ser força limitat: substitució de la població (migracions en un sentit o en un altre, neteja ètnica, genocidi, extinció, autoimmolació...) o manteniment de la població i canvi generalitzat de la llengua, voluntari o forçat, conscient o inconscient, immediat o resultant de la manca de transmissió generacional. Si hem de creure els ritmes de què ens parlen, i penso que no tenim pas cap motiu per a dubtar-ne, vivim en una època on aqueixos fenòmens es produeixen de manera accelerada i generalitzada, amb greu perill per a la diversitat lingüística i cultural del planeta. A més, hi sol haver també transformacions més o menys ràpides, com el canvi del llatí en les llengües romàniques o, últimament, els canvis inherents al procés d'aculturació del camp a la regió pirinenca i prepirinenca, a partir de la mecanització agrícola dels anys seixanta i de la urbanització de la societat rural. En aquests casos, hi escauria més l'etiqueta de *transició* que no pas la de *frontera*.

En l'eix diastràtic (és a dir, de la variació social), poden ser un bon exemple de *frontera* les situacions de *bilingüisme social* (entès com a distribució de varietats segons el grup social). No gaire freqüent en les societats occidentals modernitzades i amb estructures de poder democràtiques i interclassistes, en què el concepte de *classe social* es desdibuixa, és, tanmateix, habitual en moltes societats colonials o molt jerarquitzades. La distribució classista del francès i del rus a la Rússia de l'època tsarista, o les varietats corresponents a les castes de l'Índia en podrien ser un exemple, i la seua existència ha donat lloc a algunes interpretacions fortament ideologitzades del fet lingüístic, com el *marrisme* soviètic.

La diferenciació tòpica «dues llengües, dues funcions» és un cas paradigmàtic de frontera *diafàsica*, constatable quan es produeix la distribució funcio-

nal per àmbits d'ús en un marc de relativa estabilitat: som davant la *diglòssia* o el *bilingüisme diglòssic*, sense entrar en més precisions terminològiques perquè ja se n'ha parlat prou, segons siga la distància entre varietats (relacionades històricament pel seu origen o independents). La presència de varietats diferents (al marge de la distinció entre llengües i dialectes), en funció de la situació comunicativa en què es troba el parlant, conforma una situació de ruptura fàcilment representable com a *frontera*. Molts dels nostres parlants grans, especialment dels dialectes més perifèrics, són un bon exemple d'aqueixa distribució funcional.

Ara ja ens cal fer un salt al pla diatòpic o pròpiament geogràfic. Com hem anat veient, juguem amb tres conceptes diferents. D'una banda, el *contínuum* (territori sense variacions remarcables, o molt progressives, isoglosses disperses), la *transició* (variacions remarcables en un territori reduït, isoglosses pròximes) i la *frontera* (tall sobtat, isoglosses superposades). Segons això podem aplicar la dicotomia *frontera/transició*, però sense una representació espacial definida —i amb grans dificultats metodològiques— als conceptes de *sabir* o *lingua franca*, *pidgin*, *crioll* (o *créole*) i *varietat fortament interferida*. Totes aquestes formes lingüístiques són fruit d'un procés d'*hibridació*, i per això es distingeixen del que se n'ha dit una *parla híbrida* en el sentit dialectològic del terme (o siga, més pròpiament, un 'parlar de transició') justament pel fet de no tenir accés a aqueixa representació espacial.

Efectivament, els *parlars de transició*, sempre de la mateixa família lingüística, són fruit d'una situació de bipolaritat i equidistància, sense que s'haja produït cap procés de substitució lingüística. Són, en conseqüència, i a pesar de la creença popular que els considera fruit d'una mescla d'idiomes indiscriminada i arbitrària, aliens als processos generalitzats d'interferència que provoquen el *sabir* o el *pidgin*. Per la seua tipologia de distribució espacial són més fàcilment analitzables com a *transicions* lingüístiques que no pas com a fronteres, encara que no necessàriament han de portar associada aqueixa condició (en el sentit de 'territori relativament reduït amb isoglosses pròximes') ja que poden tenir una extensió i homogeneïtat important, tot conformant grans àrees (com el tortosí o el francoprovençal, per parlar de nivells diferents).

Ben al contrari que les *varietats fortament interferides*, dites *patuesitzades* o directament, segons la tradició francesa, *patois* o *patuès*; terme, cal reconèixer, difícilment exportable per les seues connotacions pejoratives. El *patuès* (deixant de banda l'accepció popular de 'parlar benasquès', 'dialecte de transició de la Vall de Benasc'), en definitiva i si volfem incloure un terme així en la descripció lingüística, no és ni més ni menys que una llengua sotmesa a sengles processos generalitzats d'*interferència* i *interposició* per part d'una llengua dominant, pas previ a la seua substitució definitiva. Facilita extraordinàriament el procés d'*hibridació* la proximitat estructural de la llengua *expansiva* amb la llengua *recessiva*, i es reconeix fàcilment per la pèrdua del gentilici d'aquesta

(per exemple, *bable*, *xapurriau*, *fabla*, *xurro*, *mañero*, *patuès*... o, en època medieval, *vulgar*, *romanç*...), prova clara que la situació amaga un procés de despersonalització de la col·lectivitat. El cas diametralment oposat és el del *pidgin*, en el qual el procés d'interferència es projecta sobre la llengua expansiva. La necessitat de comunicació fa que aquesta mantinga només les seues estructures més rudimentàries. El *crioll* (*créole* > *crioll*), des d'aquest punt de vista, no el podem analitzar de manera diferent, ja que no és, en definitiva, ni més ni menys que un *pidgin* esdevingut llengua nativa d'una comunitat, amb la qual cosa passa a cobrir totes les necessitats comunicatives, sense perjudici de la possible (i probable) *diglossia* respecte a la llengua nuclear o una altra de colonial o, en cas contrari, a la seua normalització definitiva (*créole* i *papiamentó* antillans, *afrikaans*, *yiddish*...).

Finalment, arribem al que són pròpiament les fronteres diatòpiques o geolingüístiques en sentit estricte. Cal comentar, d'entrada, l'enorme distorsió que hi ha, com a mínim en aquest racó del món, entre la cartografia política i la cartografia lingüística, conseqüència evident del fet que una distribució lingüística determinada només pot ser modificada ràpidament per una actuació política decidida i contundent (*neteja ètnica*, *genocidi*... com dèiem abans). En altres circumstàncies, ens trobem davant de processos cronològicament més llargs (*substitució lingüística*, *hibridació*...), mentre que la distribució de les entitats administratives és extremadament conjuntural i canviant (tal com demostra, per exemple, la història recent d'Europa), sense que estiga subjecta a cap classe d'interès innat de l'espècie, com podria ser la necessitat de comunicació, sinó que més aviat obeeix a correlacions de poder no necessàriament definibles des del punt de vista cultural o etnicolingüístic (feudalisme, colonialisme, capitalisme...).

Com ja ha quedat establert, els límits en geolingüística responen a dos conceptes bàsics: la *frontera* i la *transició*. Esquemàticament podem dir que la diferència entre els dos termes vindrà donada per la distribució de les isoglosses. *Isoglossa* és la línia imaginària que separa la presència o absència d'una característica lingüística concreta. Una *frontera* serà, doncs, un conjunt d'isoglosses coincidents. Al contrari, la *transició* serà un territori, més o menys extens, on es produeix una concentració d'isoglosses no coincident. En aquest cas es tracta d'una *distribució en forma de feix*. Si es pot definir una àrea, d'aquest tipus, compresa entre isoglosses extremes i amb gran concentració d'aquestes, tot seguint Joan Coromines (1954) en podem dir *zona grisa*. Un extens territori sense transicions notables, o suaus, i sense fronteres internes, però amb fronteres o transicions marcades exteriors constituïria un *domini*, mentre que el conjunt de dominis enllaçats per transicions i aïllats per fronteres exteriors forma un *contínuum*.

L'existència de *contínua* i de transicions està directament relacionada amb l'evolució natural —generalment polaritzada— de les varietats dialectals (cf.

l'occità), mentre que la idea de *frontera* representa necessàriament, des del punt de vista diacrònic, la consumació, en un moment donat, d'un procés de *substitució lingüística* en les condicions que especificàvem adés (migracions generalitzades, neteja ètnica, genocidi, abandó..., cf. la distribució dels dominis lingüístics a la península Ibèrica). En aquest sentit, serà molt diferent el comportament dels dialectes *constitutius* d'un idioma dels *consecutius* (es pot comparar el català de la Ribagorça amb el de la Llitera). En última instància, la idea de *continuum* és també perfectament coherent amb els postulats que proposen la inexistència de *dialectes* i la presència, en canvi, de *característiques dialectals* (Veny 1986).

Pel que fa al nostre camp d'experimentació nord-occidental, la geografia no lliga gens amb la geolingüística. Mentre les serralades prepirinenques s'estenen d'est a oest tot formant successives carenes fins a arribar a la principal (el Pirineu axial), de manera que hi anem trobant estatges, paisatges i configuracions morfològiques del territori diferents, els dialectes es distribueixen en sentit nord-sud, de la muntanya a la plana. Açò porta com a conseqüència que la diversitat de varietats no la trobem pas a mesura que ascendim cap al nord, sinó més aviat quan ens desplaçem cap a Ponent o cap a Llevant. La morfologia física mana: per a l'habitant del Pirineu, l'est i l'oest no li aporten res, perquè no presenten diferències notables amb el seu hàbitat quotidià. Allò que realment li pot ser interessant és el que té al nord o al sud, perquè hi ha productes que no es produeixen al seu estatge. Per això els grans fluxos comercials i migratoris sempre han tingut sentit latitudinal. Els contraforts de la serralada, amb acció conjunta amb els rius, l'han compartimentat en valls i conques, veïnes les unes de les altres però poc complementàries. Una lògica poblacional, cultural i econòmica que arrenca segurament dels primers pastors transhumants del neolític i que ha perviscut pràcticament fins als nostres dies. I la mateixa lògica ha operat tant al nord com al sud de la carena, fins al punt que la divisòria entre català occidental i català occidental ve a coincidir en sentit longitudinal, més o menys al nord d'Andorra, amb la partió entre els parlars aquitanopirinenques i llenguadocians de l'occità, i ben sovint els pics de tres mil metres no aturen les isoglosses. És una lògica que ja devia funcionar, doncs, en temps de la transformació del llatí en les llengües romàniques.

En el vessant sud, la situació distributiva de l'Alt Pirineu podem dir que va ser reproduïda, gairebé clonada, a les terres planes, a causa de la repoblació de les terres de la Marca Superior d'Al-Andalus amb la conquesta catalanoaragonesa. Pel que sembla, sense solució de continuïtat fins a les terres de Múrcia.

Constatem, doncs, que aquesta lògica geolingüística afecta tant els parlars eusquèrics, com aragonesos, com catalans, com al seu nivell occitans. Si acceptem aquests pressupòsits, estarem molt a prop de concloure que la situació no pot haver variat gaire al llarg dels segles, com a mínim, fins a la difusió indiscriminada per terres pirinenques de les dues llengües sobrevingudes, el castellà i

el francès. És per això que aventuro ja el que podria ser una primera conclusió parcial: no hi ha cap motiu, des de la geolingüística, per a pensar que és certa la creença que el català havia arribat fins al Cinca en cap indret de la zona situada al nord de Saidí. En les zones de llengua aragonesa, és absolutament impensable que aquest idioma hagués desplaçat el català en cap moment de la seua història. El mite, esperonat per Joaquín Costa (1902) i per Saroïhandy (1908), es basa en la hipotètica reculada del català davant l'aragonès. Un aragonès pirinenc pràcticament sense testimonis medievals ni moderns que, dissortadament, no ens consta que haja actuat mai com a llengua de prestigi. Caldria recordar el text versionat en gascó catalanitzat del Fur de Jaca (Molho 1964)? L'aragonès escrit medieval és una llengua pròxima al castellà, segurament molt més a prop del parlar del sector centroccidental d'Aragó, que rebia una constant aportació demogràfica castellana, que no pas de l'aragonès que coneixem ara, molt més, per dir-ho així, «autònom» i proper al gascó i al català. Segurament, aquesta és la clau del relatiu «èxit» del català com a llengua escrita en determinada documentació civil al nord d'Aragó, en indrets on la catalanitat lingüística és senzillament inimaginable. Els autòctons no es devien reconèixer gaire en l'aragonès escrit castellanitzant, el gascó era la llengua dels burgesos jaquesos i el català una llengua pròxima que, al capdavall, era la principal llengua cortesana. Com podia, en aquestes condicions, provocar l'aragonès una reculada geogràfica significativa del català? I com podia, a més, trencar tota la lògica de distribució d'isoglosses, de nord a sud, en la zona delimitada pel Pallars a orient i el Sobrarb a occident?

L'únic que podríem admetre, en aquest sentit, és que la «zona grisa» s'ha anat reduint amb el pas del temps. Les innovacions successives arriben, lentament però constant, de l'est i de l'oest, i els parlars es van assimilant, a poc a poc, a les varietats més generalitzades. Però això devia ser molt més efectiu a l'est, amb els pols d'innovació successius de la Seu d'Urgell, Balaguer i Lleida. A l'oest, més feudal i amb centres urbans menys dinàmics, les coses devien canviar radicalment en època moderna, amb el declivi de l'aragonès provocat per l'arribada del castellà. La castellanització és l'única força potent que pot fer recular tant l'aragonès com el català, però en aquest darrer cas ni tan sols ho ha aconseguit (sia dit des d'una òptica geogràfica); que un retrocés territorial del català haja estat provocat per l'expansió de l'aragonès és, pel que sabem o intuíem, senzillament impensable.

Conclusió, doncs: la zona de Graus, on la castellanització no està encara consolidada del tot —per bé que hi hem de considerar l'aragonès en fase terminal— és i ha estat sempre de llengua aragonesa, encara que amb trets evidents ja de transició cap al català, com correspon a la seua situació geogràfica a la confluència de l'Éssera i l'Isàvena. Les localitats situades més al sud i que conserven força millor aquest aragonès de transició (Estada i, sobretot, Estadella i Fonts) representen el bastió meridional d'aquesta llengua. Haig d'aclarir

que, obsedit pels detalls, vaig deixar dit un cop, al meu estudi sobre el ribagorçà de l'alta Llitera (Sistac 1993), que la localitat d'Alins del Mont o de Llitera, que jo ja considero fora del català en termes absoluts —si és que això és lícit de dir en referència als parlars de transició— és en conseqüència el punt més meridional on es parla aragonès. Doncs bé: ara haig de rectificar, ja que Cofita, agregat de Fonts, presenta el mateix estatus lingüístic que aqueixa vila i es troba situat encara més al sud. Cofita és, doncs, el límit sud de l'aragonès. I, tanmateix, aqueixa pedania no és gens reconeguda enlloc per aital gesta gloriosa; més aviat ho és per la qualitat dels seus melons...

Ens resta encara un problema per resoldre. Tots coneixem el text del s. xvii de Pere Gil (1621), on diu que Montsó, per ser en camí ral, és una de les viles on s'entén el castellà, la qual cosa dóna a entendre implícitament que s'hi parla català. Igualment hi ha la creença que Binèfar era catalanoparlant i que es va castellanitzar segurament amb la repoblació posterior a la guerra dels Segadors (Coromines 1959). Cal aclarir que no tenim pas cap base empírica per afirmar una cosa o bé la contrària. Tot aplicant-hi, però, la lògica geolingüística que hem aplicat fins ara, podríem deduir que Montsó, abans de la seua castellanització definitiva —i no dubto que algun dia eixirà documentació que ho podrà demostrar—, devia parlar algun tipus d'aragonès de transició similar al de Fonts, mentre que Binèfar devia tenir possiblement un altre tipus de varietat mixta més pròxima al català, qui sap si similar a l'actual parlar de Sant Esteve de Llitera, considerat ja de base catalana...

Fronteres i transicions. Uns termes que cal, doncs, relativitzar i, si més no, esponjar. En el que portem d'Història, és important que la ciència assuauge les categories establertes, i cerque sense complexos en l'immens univers dels tons grisos. Tinc moltes coses a dir sobre les fronteres entre la literatura i les arts, o sobre els límits en la llengua dels escriptors. Afortunadament, altres de més savis que jo en parlaran. Ara per ara i des del camp que em pertoca, afirmo, per acabar, que som en una terra, la dels ilergets, que presentava una continuïtat entre Lleida i Osca, sense fronteres. Aquestes, si hi són ara, són molt modernes i imposades, i no aporten gran cosa a ningú. Lleida ha estat i és un gran centre d'atracció per a aragonesos i catalans, i també per als que són a mig camí entre les dues categories, o en gaudeixen de la doble condició. I això no ha restat una gota de la seua condició catalana indiscutible. Ben al contrari, l'ha reforçada i, de retruc, ha facilitat la integració al nostre país de molts aragonesos que ací han trobat una catalanitat de proximitat, i açò val també per a l'immens contingent d'occitans, especialment gascons, que al llarg de la història també s'hi ha integrat. Lleida n'ha tret el rèdit d'una mentalitat oberta als canvis i a les innovacions que no l'ha despersonalitzada pas, sinó que encara l'ha refermat més en la seua manera de ser. De la mateixa manera que Barcelona, que és port obert al món i no pas per això ha hagut de renunciar a la seua condició de cap i casal del país, Lleida, que no ha estat un *port*, sinó més aviat una porta (que

en el fons és el mateix), és un punt d'equilibri de la catalanitat, un enllaç imprescindible entre el nord i el sud, entre l'est i l'oest. Amb fronteres o sense.

I jo, tanmateix, continuo ferm en la meua convicció infantil que l'única frontera que reconec és la de casa meua. Això sí: com deia el cantant en un temps en què la propietat privada era un valor incert i qüestionat, «sí és que hi ha cases d'algú».

RAMON SISTAC
Universitat de Lleida
Institut d'Estudis Catalans

SIGLES, CITACIONS I ALTRES REFERÈNCIES BIBLIOGRÀFIQUES

- Acadèmia Valenciana de la Llengua: ACADÈMIA VALENCIANA DE LA LLENGUA, *Corpus Toponímic Valencià*, València, 2009.
- Conselleria de Medi Ambient, Aigua, Urbanisme i Habitatge de la Generalitat Valenciana: CONSELLERIA DE MEDI AMBIENT, AIGUA, URBANISME I HABITATGE DE LA GENERALITAT VALENCIANA, *Servidor cartogàfic* [consulta en línia (6-IX-2009): <http://orto.cma.gva.es/nomenclator/buscar.aspx?modo=internet>].
- COROMINES 1954: JOAN COROMINES, *El que s'ha de saber de la llengua catalana*, Palma de Mallorca, Moll.
- 1959: JOAN COROMINES, «Els noms dels municipis de la Catalunya aragonesa», *Revue de Linguistique Romane*, 23, 35-63.
- COSTA 1902: JOAQUÍN COSTA, «Dialectos aragoneses», *Revista de Aragón*, III.
- DCVB: ANTONI M. ALCOVER / FRANCESC DE B. MOLL, *Diccionari català-valencià-balear*, 10 vol., Palma de Mallorca, Moll, 1930-1962.
- DECat: JOAN COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, 10 vol., Barcelona, Curial / «la Caixa», 1980-2001.
- DIEC¹: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la llengua catalana*, 1a ed., Barcelona / Palma / València, Edicions 3i4 / Edicions 62 / Moll / Enciclopèdia Catalana / Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1995.
- DIEC²: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Diccionari de la llengua catalana*, 2a ed., Barcelona, Edicions 62 / Enciclopèdia Catalana, 2007.
- FABRA 1979: POMPEU FABRA, *Diccionari general de la llengua catalana*, 10a ed., Barcelona, Edhasa.
- GDLC: *Gran diccionari de la llengua catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1998.
- GEC: *Gran enciclopèdia catalana*, 24 vol., 2a ed., Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 1986-1989.
- Generalitat de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans: GENERALITAT DE CATALUNYA / INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Nomenclator oficial de toponímia major de Catalunya*, Barcelona, Generalitat de Catalunya / Institut d'Estudis Catalans, 2003.
- GIL 1621: PERE GIL (trad.), *La imitació de Crist* [Tomàs de Kempis, *De imitatione Christi*], Barcelona.
- IEC: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS, *Corpus Textual Informatitzat de la llengua catalana* [consulta en línia (6-IX-2009): <http://ctilc.iec.cat/>].
- IEC / Universitat de Perpinyà: INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS / UNIVERSITAT DE PERPINYÀ,

- Nomenclàtor toponímic de la Catalunya del Nord*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans / Universitat de Perpinyà, 2007.
- Molho 1964: Maurice MOLHO, *El Fuero de Jaca. Edición crítica*, Saragossa, Consejo Superior de Investigaciones Científicas.
- OnCat*: Joan COROMINES, *Onomasticon Cataloniae. Els noms de lloc i noms de persona de totes les terres de llengua catalana*, 8 vol., Barcelona, Curial, 1989-1997.
- Saroihandy 1908: Jean-Joseph SAROIHANDY, «El català del Pirineu a la ratlla d'Aragó», dins Emili Vallès (ed.), *Primer Congrés Internacional de la Llengua Catalana*, Barcelona, Estampa d'En Joaquim Horta.
- Sistac 1993: Ramon SISTAC, *El ribagorçà a l'alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans.
- Veny 1986: Joan VENY, *Introducció a la dialectologia catalana*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana.